

A liberalizmus

A középiskolai tankönyvek mindig is foglalkoztak, s foglalkoznak egy-egy korszak uralkodó eszméivel, jóllehet arra nincs lehetőség, hogy nagy teret szenteljenek e kérdéseknek. Jelen tanulmány ezért a liberalizmus bemutatásával igyekszik szélesíteni az eszmetörténet kereteit.

Általában egyetértés van abban, hogy a kifejezés eredetét a spanyolok 1812-es cádizi alkotmányához kapcsolják, amely liberálisnak nevezte magát, mivel korlátozni akarta az abszolutizmust. Maga a kifejezés azonban a latin *liber* (szabad) szóból, illetve a *liberalis* jelzőből származik, amely a szabad embert jelölte, hogy megkülönböztesse a rabszolgától. Littré francia nyelvész szerint a liberalizmus szabadságelvet jelent. A 19. században, sőt napjainkban is azt nevezik liberálisnak, aki ellenfele a konzervativizmusnak, és több szabadságot követel az egyén számára. S azt is hozzáteszik, hogy a liberális baloldali, haladó, és a szabad verseny, a szabad piac híve. A francia Benjamin Constant számára a 19. század elején a liberalizmus az individuum győzelmét jelentette a despotizmussal, a tekintélyvel szemben. A 20. században F. A. Hayek a szabadságot negatívan határozza meg: a kényszer hiányával, a kényszer alóli felszabadulással magyarázza.

A liberalizmus tehát napjainkig ható eszmei irányzat, s hatását a politikai gondolkodás minden irányzatánál megfigyelhetjük. A 19. század első felében német vagy olasz területen beépült a nacionalizmusba, ugyanezt látjuk a Habsburg Birodalom területén, s így a magyar reformkorban, illetve 1848–1849-ben. De említhetjük a lengyeleket, s még az oroszokat is a szlavofilek és a nyugatosok küzdelme során. S bár a szocializmus az industrializmus elleni harc jegyében szerveződött, a 19. század végén a liberalizmus hatása itt is megfigyelhető. Még konzervatív politikai rendszerek is átvettek néhány gondolatot. Az alapvető emberi és polgári szabadságjogok pedig a 19. század végén, a 20. század elején minden európai ország alkotmányába bekerültek, olyan tekintélyelvű politikai rendszerben is, mint Oroszország.

A szabadság elvét hármassal – szabadság, egyenlőség, testvériség – a francia forradalom tette ismertté, s a liberális eszmék győzelme sokkoló volt. A konzervativizmust ezért már a forradalom éveitől, majd a 19. századtól napjainkig védekezésre, majd ellentámadásra készítette. A szabadság gondolata azonban régebbi, mint a felvilágosodás vagy a francia forradalom, így a liberalizmus győzelme hosszú, több évszázados folyamat eredménye volt.

A liberális gondolatok születése a középkori városállam szabadságélményéhez, s a kor néhány gondolkodójához kapcsolható. Az észak-itáliai városok, köztük Milánó ki volt téve a pápaság és a német-római császárok harcának, mivel a 12. századtól mindkét fél meg akarta szerezni Európának ezt a gazdag régióját. E városok ezért hol a császárság, hol a pápaság ellen harcoltak, hogy megvédjék függetlenségüket és garantálják a város polgárainak, tehát az egyéneknek a jogegyenlőségét, biztonságát, tulajdonának védelmét. Hasonló folyamatok a kontinens északi részén is lejátszódtak: Flandriában, az észak-német városokban, Angliában és Franciaországban. Ez utóbbiaknál a szabadságot már a nemzeti monarchiák királyi abszolutizmusával szemben kellett újrafogalmazni. A pápaság és a császárság, illetve a nemzeti monarchiák elleni harcban alakult ki tehát az a szellemi, politikai mozgalom, amely a csíráját jelentette a 19. század végére megjelent plurális politikai berendezkedésnek. E folyamatban a politikai gondolkodók szerepe is jelentős.

Mindenekelőtt a skolasztika megalapozóját, Aquinói Szent Tamást kell megemlíteni, aki már felvetette az emberi, egyéni jogok problémáját, s azt is, hogy a fejedelmet a népek kell megválasztania. Ha viszont a megválasztottak visszaélnék hatalmukkal, jogosnak tartotta az engedelmiséget. Elismerte a nép jogát az ellenállásra, még a király megölésére is, ha megsértette az isteni törvényeket. Nézeteivel nagy hatással volt a felvilágosodás olyan jeles képviselőjére, mint John Locke. Szent Tamás mellett megemlíthetjük Páduai Marsilius nevét, akinél az állam és az egyház szétválasztásának a gondolata is fellelhető, s úgy vélte, hogy a zsarnokság kockázatát a választással létrejött mérsékelt kormányzással lehet kivédeni.

A skolasztika által felvetett gondolatokat a reneszánsz idején Machiavelli folytatta. Ő vizsgálta meg először tudományosan a politikum kérdését, a hatalom megszerzése, megtartása és a stabil állam megteremtése szempontjából. Szerinte a fejedelemnek a hatalom érdekében a róka ravaszságát és az oroszlán vadságát kell egyesítenie, s az egyeduralom megszerzése szerencsét, vitézséget, virtust, tehetséget igényel. A hatalom ugyanakkor a fejedelem számára a szabadságot is jelentette. Ennek megszerzési módja azt a reneszánsz szemléletet tükrözi, hogy a szabadság kevesek sajátja, mert csak az erősek, az ügyesek szerezhetik meg akció közben, zsákmányként. Ennek érdekében a fejedelemnek úgy kell képmutatónak lennie, hogy közben az erényesség látszatát is fenntartsa.

A szabadság értelmezésében alapvető fordulatot a reformáció hozott. Itt már nem zsákmányként jelenik meg, nem anyagi, hanem szellemi természetű, mert az ember a szabadsághoz Isten segítségével jut el. A hívő ember tudatát Isten világítja meg, s aktivizálja benne a szabadságot. Kálvin a szabadsággal kapcsolatban a *felelős* jelzőt is hozzáteszi, mert szerinte az erkölcsi gyökerek, az alapok nélküli szabadságnak nincs sok hitele.

Európa kapitalizálódása során a szabadság fogalma megszabadult Istentől s konkréttá, kézzelfoghatóvá vált. A felfedezésekkel elkezdődött európai vezetésű világkapitalizmus kiépülése az anyagi világ meghódításának a folyamata volt, s ebben az egyéni kezdeményezésnek meghatározó szerep jutott. Az egyén ráébredt arra, hogy ügyessége, tudása, önbizalma, vállalkozó kedve révén ez a világ megszerezhető, ezért egyéni sikereit szabadsága határainak kiszélesedéseként élte meg. E folyamatban született meg a polgári szabadság, amelyhez az egyén az önmagában való hit, a tudás, az intelligencia révén jutott el, s mindennek az anyagi következménye a meggazdagodás volt. Az egyén ezért szabadságának alapját egyre inkább a pénzben látta, s a vagyon és a szabadság közé egyenlőséget tett. A kapitalizáció során a reformáció hatásából Isten mint kezdeti szervező megmaradt, az egyén jelentősége viszont felértékelődött. A protestantizmust ezért a liberalizmus szülőjeként is számon tartják, mivel a szabadságban az egyén személyes felelősségét hangsúlyozza. Több közgazdász is vizsgálta a protestantizmus, a szabadság és a prosperitás összefüggéseit, a legismertebb Max Weber, aki szerint a protestáns etika az angolszász világ felemelkedésének egyik meghatározó tényezője. A protestáns értelmiség a német világban is érzékeny volt a szabadságra, ezért Isten és Haladás összeegyeztethető volt. A német államokban a felvilágosodás nem eredményezett olyan vallásellenességet, mint Franciaországban. A protestantizmus azonban nem a liberalizmus egyik változata. Az erősen katolicizált országokban viszont a liberalizmus a vallás elleni harcban született meg. Franciaországban az alapítók között számos protestáns van, mint Mme de Staël, Benjamin Constant, Guizot, vagy a szabadkőműves Stendhal.

A liberalizmus alapelveit a 17–18. századi Anglia és Franciaország dolgozta ki az abszolutizmus elleni harc során. Olyan politikai berendezkedést képzeltek el, amely biztosítja az egyén függetlenségét, s garantálja, hogy egyik ember se nyomhassa el a másikat. Az angolok úgy vélték, ezt igazán a parlamenti monarchia, és egy mérsékelt kormányzás képes megvalósítani, s e nézetet sokan osztották a kontinensen is. „Az egyéni érdekek az egyediül valós érdekek” – írja Jeremy Bentham, az angol liberalizmus egyik nagy alakja.

A liberalizmus olyan globális filozófia, amely a gazdaságban, a politikában és a társadalomban is az egyén számára követel szabadságjogokat. Az egyént az állam, s minden más, egyén feletti kategória elé helyezi. Az igazsághoz a nézetek ütköztetése révén jut el az egyének vitája során, s ennek intézményesült formája a parlament, amelynek ideális változata a kétkamarás, hiszen így jobban lehet egyensúlyozni. A liberalizmus szemben áll a hatalommal, melynek minden abszolút, totális változatát elutasítja, s olyan garanciákat épít be a politika rendszerébe, amelyek megakadályozzák a korlátlan hatalom kialakulását. Az egyik a hatalom megosztása a törvényhozás, a kormány és a bírói testület között, ahogy ezt a felvilágosodás nagyjai megfogalmazták. A másik a decentralizáció, azaz hogy a főváros ne legyen állam az államban. Az eszköztárhoz tartozik a konkurencia elve és gyakorlata gazdaságban, politikában. A hatalom korlátozásának az alkotmány, a politikai játékszabályokat rögzítő dokumentum is fontos intézménye. A liberalizmus számára az alig látható, érezhető hatalom az ideális, mivel szerinte a hatalom önmagában rossz (ezért a liberalizmust az anarchizmus egyik változatának is tartják).

A liberalizmus két elvet hirdet az egyén számára:

a legszélesebb értelemben vett szabadságot (szólás, sajtó, gyülekezési, egyesülési, stb.) és az egyenlőséget.

A liberalizmus azonban két területen, a törvény előtt és az adózás terén hirdet egyenlőséget. Minden egyéb téren egyenlőtleniséget képvisel, okoz, s ez jelentkezik már a politikában. Egy liberális rendszer politikai életében való részvétel egyenlőtleniséget okozó tényezőkre, főleg a vagyonra, a pénzre épül. Aki azonban teljesíti a feltételeket, az politikai emberré válhat, s részt vehet a politika életében. Egyenlőtleniségekhez vezető tényező a kultúra is, amely azonban mégis fontos mobilizációs tényező. Az érvényesülésre ugyanis vagy az anyagi, vagy a szellemi gazdagság ad lehetőséget. Ez utóbbi területen a polgári társadalomba való belépést az érettségi vizsga tette lehetővé. A vagyon és az intelligencia szerepét egy liberális társadalomban az angol Macaulay és számos kortársa kiemelte, eszerint egy ország kormányzásában e két tényezőnek van meghatározó szerepe. A liberális elvek letéteményesének az angolok a középosztály tagjait tartották, mivel sem a szegénység, sem a nagy vagyon kísértései nem befolyásolják őket. Úgy vélték, a középosztály szüntetheti meg az osztálykülönbségeket, a hierarchiát, s mindenki számára megnyithatja a gazdasági, társadalmi, politikai felemelkedés kapuit. A modern, haladó, középosztályi társadalom programját tehát a liberalizmus fogalmazza meg. S míg a jogi egyenlőséget minden egyén számára biztosítja, a politikában csak az anyagi vagy a szellemi vagyonnal rendelkező elit szabadságát valósítja meg.

A liberalizmus ezért nem demokrácia, jóllehet ez utóbbi a liberalizmus alapvető szabadságai nélkül nem működik. A liberalizmus két ellenféllel harcol: a múlttal és a jövővel, az abszolutizmust jelentő *ancien régime*-mel és a minden felnőtt polgárt politikai emberré tevő demokráciával. Liberalizmus és kapitalizmus egymást feltételező fogalmak, bár a kapitalizmus működhet liberalizmus nélkül is, ez esetben az egyetlen szabadság a magántulajdonhoz való jog. Hosszabb távon azonban kapitalizmus nincs meg liberalizmus nélkül.

A 19. század, s főleg a második fele a liberalizmus győzelmét hozta. Alapelvei között első helyen kell említeni az egyéni érdeket. Ennek az a liberális meggyőződés az alapja, hogy az ember egyszerre önző és racionális, így képes céljai elérésére. Az ember alapvetően önző természetének hangsúlyozása főleg az angol politikai gondolkodásban jelentkezik. Hobbes szerint ez a tény államok és egyének között erőszakot, zűrzavart eredményez. Hume már intelligens egoizmusról beszél, ami egyensúlyt teremthet. Az önérdek a gazdasági liberalizmus atyjánál, Adam Smithnél sem vezet káoszhoz, ellenkezőleg, szabályozott gazdasági folyamatot hoz létre. Nézeteire hatott Mandeville *A méhek meséje* című munkája is, ahol a szerző szerint az ember a saját vágyainak a kielégítésével az egész társadalmat gazdagíthatja. Az egyéni önzés azonban a liberálisok szerint nem zűrzavart, hanem harmóniát teremt a konkurencia elvének a segítségével. Ez annak ellenére így valósul meg, hogy az önzésben az is benne van, hogy az egyén a megszerzett előnyeit, helyzetét megpróbálja monopolizálni. Hogy ez ne következzen be, a konkurencia elvénél is érvényesülnie kell a szabadságnak, hogy a konkurencia hatékonyan működhessen és betölthesse harmonizáló szerepét. „*A konkurenciát lerombolni olyan – írja a francia Frédéric Bastiat –, mintha megölnénk az intelligenciát*”. A legfőbb törvény a kereslet–kínálat mechanizmusa, a piacgazdaságé, ahol az egyén szabadon választhat, még akkor is, ha a munkáltató elküldi a munkavállalót, mert úgyis talál magának új munkahelyet. E rendszerhez hozzátartozik a felelősség elve is. Az egyén élhet a szabadságával, s bármit megtehet, a tévedésének, hibáinak azonban következményei vannak. A fentiek alapján működő rendszer a liberálisok szerint egyensúlyt hoz létre a gazdaságban, és mivel automatizmusnak tartják, az egyensúly hiányát átmenetnek tekintik. Az előbbiekhöz tartozik még a tulajdon tisztelete, mivel a tulajdon a szabadság garanciája.

Nézzük meg ezután, mi jellemzi néhány ország liberalizmusát.

Franciaországban az 1830-as júliusi forradalom liberális politikai berendezkedést hozott létre. Hasonló változást eredményezett Nagy-Britanniában az 1832-es választójogi törvény, amely egyszerre jelentette az *ancien régime* végét, s a liberális politikai szisztéma győzelmét. E nyugat-európai változások egy liberális és egy konzervatív Európára osztották a kontinentet, és ez hatalmi szinten is megjelent. 1833-ban a kelet-európai nagyhatalmak tömbje alakult meg, a következő évben pedig Anglia, Franciaország, Portugália és Spanyolország lépett szövetségre. Ennek ellenére a liberalizmus terjedt, s a 19. század második felében, a 20. század elején a kontinens keleti felén, sőt a gyarmatosítással az Európán kívüli világban is megjelent. Oroszországban II. Sándor reformjai az 1860-as években már kimondták a törvény előtti egyenlőséget, de igazán 1905 után beszélhetünk kezdetleges liberalizációról, mert megjelent a parlamenti szisztéma. Az angol gyarmatokon – például Indiában – is megtaláljuk a liberalizmus hatásait, s ennek egyik jele 1885-ben a Kongresszus Párt megalakulása. A liberalizmus terjedése azonban nem jelentette azt, hogy az adott politikai rendszer liberálissá vált volna. Inkább a konzervativizmus rugalmasságáról van szó, mert az egyénre vonatkozó szabadságjogokat beépítette rendszerbe, de az egyén feletti kategóriák maradtak a meghatározóak. A liberalizmus elterjedése ellenére sem mondhatjuk azt, hogy Európa uniformizálódott, mivel országonként vannak eltérések.

Angliában a liberalizmus eredetét a *Magna Chartára* vezetik vissza, de igazán a 17. század teremti meg a terjedéséhez szükséges feltételeket: ekkor alakult ki egy olyan középosztály, amely szabadságjogokat követelt magának, majd megfogalmazták és elfogadtatták a hatalmat korlátozó dokumentumokat. Az 1628-as *Jogok Kérvénye* már leírja, hogy egy szabad angolt nem lehet bírói ítélet nélkül börtönbe csukni. Az 1679-ben kiadott *Habeas Corpus* aztán véget vetett az önkényes bebörtönzéseknek. Az 1689-es *Bill of Rights* rögzítette a parlament működését, s azt is, hogy a királynak tiszteletben kell tartania a parlament jogait, pénzügyi ellenőrző szerepét. Az 1701-es *Rendezési Törvény* amellelt, hogy megfosztotta a Stuartok katolikus ágát a hatalomtól, kimondta: a király nem válthatja le a bírakat, hacsak nem követtek el valamilyen bűnt. Az 1832-es választójogi törvénynek köszönhetően a politikai élet központja a parlament lett, itt hozták a politikai döntéseket, s ez a liberális politikai szisztéma győzelmét jelentette.

A 19. században egyértelműen Anglia a liberalizmus modellje, a mintaország, s egyben a liberalizmus terjedésének és politikai gyakorlattá válásának a forradalom nélküli útját is képviselte. (Hasonló úton valósultak meg a liberális reformok Hollandiában és Skandináviában). A 19. század közepén – talán John Stuart Mill a választóvonal – az angol politikai gondolkodás két részre szakadt: az egyik kizárólag a gazdaságra koncentrált, a másik pedig a szűk értelemben vett politikára. John Stuart Mill ismerte fel, hogy csupán a kormányzástól vagy a gazdaságtól egy ország még nem lesz liberális. Ehhez az egész társadalmat kell liberalizálni.

Franciaországban a 18. század közepétől erősödtek fel a liberális eszmék. A francia változat egyben a liberális eszmék terjedésének a forradalmi útját is jelentette, s ehhez hasonló utat járt be az Ibériai-félsziget, Itália, valamint a kontinens középső és keleti fele. A forradalom persze önmagában nem gyógyír. A forradalmi megoldás arról tanúskodik, hogy az adott országnak nincs konfliktuskezelő képessége, ezért kell a legtöbb áldozatot követelő megoldáshoz nyúlnia.

A francia és az angol liberalizmus között az egyik legfontosabb különbség az, hogy a szigetország főleg a gazdaságban, míg Franciaország a politikában elszántabb, dinamikusabb. Angliában egy liberális és egy konzervatív között nincs olyan nagy különbség, mint a franciáknál. Nem véletlen, hogy a konzervativizmus bibliáját – *Töprengések a francia forradalomról* – egy whig párti képviselő, Edmund Burke írta meg. Franciaországban a liberális Benjamin Constant és a konzervatív Joseph de Maistre között nincs ilyen közeledés. S bár a francia a kereskedelemben a *laissez-faire* híve, ott a gazdaságot inkább a protekcionizmus jellemzi.

Németország sajátos helyzet foglal el a liberalizmus térhódítását illetően. 1815 után úgy tűnt, hogy a nemzeti átrendeződés majd a liberalizmus jegyében fog végbemenni. 1848, de különösen 1862 után kiderült, hogy az egységet a konzervatív Poroszország hajtja végre. A nemzeti piac politikai azonosítása valóban egy konzervatív rezsim katonai erejével valósult meg. Az egységtörekvés és a liberalizmus kapcsolata egyébként is ellentmondásos volt. Német hazafiként az egységet támogatta, liberálisként viszont a partikuláris szabadságot kellett képviselnie.

Az európai periférián a liberalizmus egyik mozgatója az elmaradottság élménye és a fejlett Nyugathoz való felzárkózás igénye. Ehhez még hozzájön a soknemzetiségű birodalmi keret, amelynek széttörési kísérleteiben a nacionalizmussal társult liberalizmus is szerepet kap úgy, hogy a nemzet jelenik meg egyénként, s így a liberális reformerek neki követelnek szabadságot. A reformkori magyar liberálisok – köztük Kossuth – például a közösségi, s nem az egyéni érdeket részesítették előnyben. Vannak persze hasonlóságok a nyugattal, hiszen a spanyol liberalizmus éppúgy hagyománytisztelő, mint az angol, s még a vallást sem támadja, mert ez is a hagyomány része.

A 19. század végén a liberalizmus ereje, hirdetése háttérbe szorult, mivel már győzött, vagy legalábbis valamilyen módon beépült a politikai rendszerbe. S ezzel eltűnt az őt éltető feltétel, az abszolút hatalom. Nem véletlen, hogy 20. századi feltámadását a proletárdiktatúra és a náciizmus generálta. Az 1970-es évektől láthatjuk a klasszikus liberalizmus feltámadását Friedrich von Hayek és Milton Friedman tevékenységének köszönhetően. Mindketten a piacgazdaság kiegyensúlyozó szerepét hangsúlyozzák.

A liberalizmus néhány ellentmondása: az irányzat akkor győzött, amikor az állam folyamatosan erősödött, s a törvényhozásban a 19. század végétől már nem egyének, hanem pártok vetélkedtek, s a képviselő alárendelődik a párt- és frakciófegyelemnek. A pártvezérek harca még biztosítja a nézetek konkurenciáját, de az a veszély, hogy a politikai élet egy vezér kezébe kerül.

A hatalmi ágak szétválasztása sem jelent mindig garanciát, mivel a többségi párt kormányalakításával a törvényhozás a végrehajtó hatalom ellenőrzése alá kerülhet. S minél teljesebb a liberalizmus képviselte szabadság, annál inkább korlátozza az egyén szabadságát. Gustave Le Bon a parlamentarizmus egyik veszélyét éppen abban jelölte meg, hogy a törvények szakadatlan gyártásával „...mind szűkebbre szorul az a kör, melyben az állampolgárok szabadon mozoghatnak”. De említhetjük a sajtószabadságot is, amelynek megvalósulása olyan információáradatot eredményez, amely legalább úgy korlátozza – ha nem jobban – az információhoz jutást, mint a sajtócenzúra. E negatív jelenségek persze nem kérdőjelezhetik meg a liberalizmusnak az egyéni szabadságjogok érdekében végzett munkáját.

Ajánlott irodalom

- BAYER József: A politikai gondolkodás története. Osiris, Budapest, 1998
COLLINGWOOD, Robin G.: A történelem eszméje. Gondolat, 1987
CONSTANT, Benjamin: A régiék és a modernek szabadsága. Atlantisz, Budapest, 1997
GYURGYÁK János (szerk.): Mi a politika? Bevezetés a politika világába. Osiris, Budapest, 1996
LE BON, Gustav: A tömegek lélektana. Hatágú Síp Alapítvány, Budapest, 1993
Liberalizmus. *Múltunk*, 1998/3–4.
LUDASSY Mária (szerk.): Az angolszász liberalizmus klasszikusai I. Atlantisz, Budapest, 1991
Magyar liberalizmus. Válogatta Tökéczi László. Századvég Kiadó, Budapest, 1993
MANDEVILLE, Bernard: A méhek meséje avagy magánvétek – közhaszon, Magyar Helikon, Budapest, 1969
TOCQUEVILLE, Alexis de: A régi rend és a forradalom. Atlantisz, Budapest, 1994